

Відгук

офіційного опонента на дисертацію Балабана Миколи Степановича «Львів під час перших двох тижнів німецько-радянської війни (22.06 – 04.07.1941): мікроісторія насильства», подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Друга світова війна стала багато в чому новим феноменом в історії війн, окупації та пов'язаного з ними насильства. Перша ідеологічна за своїм характером війна відбувалася в системі координат протистояння ліберально-демократичної, нацистської, фашистської, більшовицької, а також української, польської, хорватської, сербської та інших націоналістичних ідеологій. Усі вони (за винятком першої) спиралися на насильство як інструмент досягнення політичних та інших цілей. Та жодна з них, окрім нацистської, не передбачала застосування крайніх форм насильства на расових підставах. Якщо у період Другої світової війни фахівці загалом констатували бруталізацію засобів її ведення, то політика зверхників III Райху у «єврейському питанні» вже зовсім виходила за межі тодішніх уявлень про припустимі форми насильства. Однак у Берліні не тільки не зупинялися перед вибором засобів загарбання й освоєння «життєвого простору» на Сході, а й сконструювали уявну «єврейську загрозу» планетарного рівня, подолання якої звели у статус власної історичної та цивілізаційної місії.

Неперехідна за глибиною і наслідками Катастрофа єврейства перетворили цю проблему наукового і суспільного дискурсу на вічно актуальну. Додаткової актуальності надають їй констатована дослідником зростаюча хвиля міжнародного тероризму з початку 2000-х років і нинішня війна Російської Федерації проти України, події якої також осмислюються у категоріях геноциду. З огляду на вказані обставини дисертація М. С. Балабана є на часі, зокрема ще тому, що об'єкт його дослідження належить до недостатньо вивчених і контраверсійних.

Кваліфікаційна праця побудована на проблемно-хронологічних засадах і структурована згідно з авторською концепцією та внутрішньою логікою викладу.

Прикметною рисою проєкту є те, що характеристика насильства у Львові здійснюється не «закапсульовано», винятково у рамках центрального об'єкту дослідження, а в глибоких смислових зв'язках з попередніми випадками масового насильства. Спроба осягнення проблеми у просторовому і часовому вимірі виглядає не просто спробою абстрактної теоретизації проблеми, а виводить її осмислення у глибші горизонти, до тієї граничної деталізації, за якою починається вже трансцедентальне сприйняття трагедії.

У «Вступі» належним чином обгрунтовані формальні атрибути дисертаційного проєкту: актуальність, мета і завдання, об'єкт і предмет, хронологічні і географічні рамки, методологічні підходи, наукова новизна, практичне значення, апробація результатів дослідження.

Історіографія теми представлена кількома блоками, які здобувач виокремив з усього масиву публікацій. У кожному з них він виявив специфічні підходи до висвітлення/замовчування/фальсифікації вказаної проблематики. До першого блоку віднесені видання радянського періоду, які, за словами дисертанта, «заслужовують уваги лише в історіографічному контексті (що такі роботи колись існували), а не в контексті наукових дискусій і досліджень» (с.24). Напевно, це трохи спрощена оцінка, адже ставлення комуністичного керівництва СРСР до зазначених питань віддзеркалює спрямування тогочасної історичної та комеморативної політики, а це вже дещо більше, ніж суто історіографічний процес.

На підставі аналізу історіографічних джерел здобувач дійшов висновку, що польський, український та єврейський національні наративи часто акцентують увагу на різних аспектах подій відповідно до національних ідентичностей та переживань, що потребує критичного ставлення до вміщених у них оцінок і характеристик.

Виконавець дисертаційного проєкту цілком виправдано обрав проблемно-тематичний підхід до репрезентації напрацювань вітчизняних і зарубіжних

фахівців, оскільки це уможливило виявлення лакун, спотворених фактів, неточностей, а загалом – окреслило зону прикладання пошукових зусиль для нього самого.

Кваліфікаційна праця спирається на ґрунтовну джерельну базу, що охоплює різні види документів: від офіційних – до матеріалів особового походження. Дослідник опрацював архівні фонди центральних та відомчих архівів України, Польщі, Ізраїлю та Німеччини, інші джерельні масиви, що створило надійне емпіричне підґрунтя для концептуалізації та інтерпретації студійованих подій з різних ракурсів, насамперед мікроісторичного. Значна частина документів уперше вводиться до наукового обігу.

Варто відзначити свідомий вибір здобувачем дослідницького інструментарію. Обравши мікроісторичні підходи, він скористався напрацюваннями провідних фахівців у цій галузі, зокрема прийомами вивчення «історії досвіду» (К.Мік), масового насильства (Ч.Тіллі, П.Вальдман, Е.Ціммерман та інші). Використання его-документів не стільки як джерела інформації, скільки з метою осмислення досвіду переживань, значно розширює дослідницьку палітру й увиразнює авторські спостереження і висновки. З огляду на таке пізнавальне кредо особливої ваги набуває понятійний апарат, яким послуговується дисертант. Свідомий вибір асортименту дефініцій для тлумачення предмету дослідження забезпечує необхідну чіткість і наукову коректність основних положень, що виносяться на захист. Ідеться про такі терміни як «державне, політичне, колективне насильство», «континуум насильства», «погром» та інші. Теоретичні аспекти кваліфікаційної праці представлені на такому рівні, що цілком могли бути викладені в окремому підрозділі.

Характеризуючи історичні передумови масових актів насильства у Львові, М.С Балабан вказує на формування тут трьох найвпливовіших етнічних груп – поляків, українців та євреїв, радикальна частина яких перебувала у взаємних антагонізмах. Маркування ліній протистояння між різними етнічними спільнотами здійснюється диференційовано, в залежності від того, які чинники визначали їхній внутрішній зміст і спрямування. Польсько-українська лінія

суперечностей, яку автор справедливо вважає основною, лежала переважно у політичній площині і визначалася небажанням польської сторони визнати українців за рівноправний народ та їхнє право на самовизначення. У тексті висвітлюється зіткнення двох взаємовиключних символічних національних міфів. Водночас вказуються суспільно-політичні сили, які демонстрували виразне бажання шукати компроміси і зони зближення між двома найбільшими групами населення краю.

У польсько-єврейському конфлікті виокремлюються дві складові – економічна конкуренція та антисемітизм. Конкретизація фактичного стану справ дала змогу досягнути глибини суперечностей, які згодом каталізували масові акти насильства після початку Другої світової війни.

Єврейсько-українська конфліктогенна лінія, на переконання здобувача, була меншою мірою позначена екстремізмом і виразніше виявлялася в сільській місцевості на економічному підґрунті. Натомість у більших містах вона мала переважно латентний характер, а назовні часто виглядала як нейтралітет і навіть солідарність (як у випадку з протестами частини української та польської молоді проти рішення ректора Львівського університету Яна Казимира у справі поділу студентських місць в університеті).

Загалом слід погодитися з висновком дослідника у тому, що польська держава не зуміла гармонізувати економічні, культурні та соціальні відносини, що і пролонгувало напругу у стосунках між різними етнічними когортами. Водночас він простежує дві тенденції, одна з яких пов'язана з чинниками, що провокували градус протистояння, інша, – яка перешкоджала набуттю насильством масових форм.

Принципово важливими для розуміння глибинних механізмів ворожнечі, що акумулювали руйнівний потенціал насильства, є матеріал, присвячений першій радянській Західної України. У праці показано, завдяки яких заходам більшовицької окупаційної адміністрації зростала атмосфера ворожості між різними групами місцевої людності. У цьому контексті виконано сюжет про взаємні звинувачення між представниками різних етнічних анклавів у співпраці з радянською владою, що ще рельєфніше окреслює контури антагонізмів, які

тіли від «золотого вересня» 1939 р. до червня 1941 р. Їхня критична маса виявилася набагато більшою, ніж можливості руху опору більшовицькому тоталітарному режимові. То ж складно не погодися з констатацією виконавця кваліфікаційної праці про те, що нетривале перебування більшовиків у Львові зробило сценарії міжнаціонального порозуміння практично неможливими. Одним з руйнівних наслідків для існування стримувального балансу сил він вважає фізичну ізоляцію та знищення інгібіторів протистояння і ворожнечі усіх національностей, які мешкали у регіоні. Ще одним вкрай негативним наслідком «господарювання совєтів» стала «атомізація» (за Ханною Арендт) місцевого соціуму, що послаблювало його опірність внутрішнім і зовнішнім загрозам.

Цілком у руслі мікроісторичного дослідження Балабан детально простежує дії радянських силових структур з охорони, категоризації, евакуації та фізичного знищення більшої частини контингенту львівських в'язниць. У такий спосіб досягається реконструкція атмосфери, що передувала іншим формам масового насильства, вчинених одразу після вступу до міста німецьких військ. Мотиваційним чинником розстрілів бранців львівських тюрем вказуються політичні детермінанти: перестороги радянського військово-політичного керівництва перед можливістю перетворення українських націоналістів на «п'яту колону». На користь такої версії свідчить той факт, що більшість жертв цих екстермінацій становили українці, заарештовані за підозрою в «антрадянській діяльності» та приналежності до ОУН.

Окреслюючи коло акторів антиєврейського насильства, автор називає серед них «керівну похідну групу ОУН» і підрозділ «Нахтігаль». Та якщо стосовно німецьких спеціальних структур у цьому сенсі немає жодних застережень, то колективне віднесення українських формувань до «акторів насильства» видається сумнівним і документально не підтвердженим. З огляду на те, що вказаний фрагмент дисертації відкриває розділ про антиєврейське насильство, його варто було або назвати по-іншому, або дати диференційовану характеристику акторів, які були безпосередньо й інституційно причетні до антиєврейських акцій. Антиєврейське наставлення окремих діячів ОУН, а також відповідні заяви та звітні документи не виводять проблему антиєврейського

насильства на рівень колективної відповідальності ОУН і підрозділу «Нахтігаль», хоча й не виключають індивідуальної участі представників цих формувань до погромів. Таке пряме маркування вказаних інституцій без відповідних коментарів та пояснень може трактуватися як тенденційне. Тим більше, що у цьому сюжеті наводиться лише два донесення (Василя Кука і Ярослава Стецька), які мають антиєврейське спрямування, але страждають очевидною суб'єктивністю і не можуть екстраполюватися на всю ОУН (Б) (с.127-128). Крім того, свідченням того, що підрозділ «Нахтігаль» не націлювався на протиеврейські акції, слугують наведені у дисертації документи про його компетенцію, призначення і завдання. Загалом назва підрозділу 4.2. «Актори насильства» мало відповідає його змісту.

Натомість наступний підрозділ демонструє здатність виконавця дисертаційної роботи верифікувати різні джерела й оминати спрощені оцінки ситуації, що склалася у Львові одразу після вступу до нього німецьких військ

Реконструкція організації місцевого урядування у Львові дала змогу здобувачу обґрунтувати тезу про те, що бандерівцям не вдалося взяти владу у свої руки. Значний люфт між версіями, викладеними у тогочасних записах і спогадах оунівських лідерів, та реальним станом справ зафіксований фактами, які свідчать про непохитну позицію німців – уся повнота влади мала належати саме їм, а будь-які політичні домагання українських націоналістів трактувалися негативно.

Ключовим теоретичним елементом відтворення механізму масового насильства можна вважати ту частину тексту, в якій ідеться про те, що в ніч перед появою німців у місті з особливою очевидністю оприявнився «розрив зовнішніх міжнаціональних комунікацій між поляками, євреями та українцями. Цей розрив так само різко контрастує з інтенсивністю обміну інформацією всередині кожної з національних спільнот. У теоретичних дослідженнях насильства такий стан називають «погромна атмосфера» (с.164-165).

Простежуючи логічний ланцюг насильства, М.С.Балабан виокремлює на їхній початковій фазі вилучення євреїв з помешкань та їхнє залучення до прибирання міста і винесення трупів з в'язниць, а також «експериментальні акти

наси́льства», які, власне, і стали «спусковим гачком» погромів. Також позначається «крива» різкого зростання антисемітських настроїв, що трактується з позицій психології натовпу та адекватно пояснює дії різних груп львівського соціуму під час погромів. Розкривається і кульмінаційна фаза – розправи над євреями на подвір'ях львівських в'язниць. При цьому здобувач намагається прискіпливо встановлювати в кожному конкретному випадку, ким були безпосередні виконавці «акції», якою була їхня безпосередня чи опосередкована участь у ній.

Аналізуючи тогочасну ситуацію у Львові, дисертант наповнює метафору «простір насильства» конкретним змістом, встановлюючи межі локації, на якій концентрувалися відповідні дії, мотивацію фігурантів, особливості моделі поведінки всіх сторін трагічного дійства, алгоритм розкручування, так би мовити, «спіралі жорстокості», обставини, що уможливили сурогатну віктимізацію євреїв. Особливістю погромів у Львові визначено те, що ступінь жорстокості дійових осіб насильства зростав у міру наближення до в'язниць. У такий спосіб встановлюються детермінаційні чинники для певної категорії його акторів (не німців та підрозділу «Нахтігаль») – тобто, насамперед екзальтованого міського «шумовиння».

Якщо іншим формам девіації у тексті приділено достатньо уваги, то пограбування єврейських родин залишилося на периферії дослідження. Частково це можна пояснити тим, що матеріальний чинник не став основним. Однак для багатьох учасників погрому саме він визначав лінію поведінки.

У кваліфікаційній праці оприлюднено авторську оцінку місця і ролі української міліції в «акції» 1 липня. Наведені аргументи спростовують деякі тенденційні та упереджені оцінки інших авторів, зокрема, Д.П.Химки, який переоцінював вплив ОУН на міліцію і відносив останню до «організаторів» і «виконавців» погрому у Львові.

«Осьовими» елементами антисемітського насильства М.С.Балабан обґрунтовано вважає дії німецького командування, пов'язані з колишніми радянськими в'язнями.

Антипольська «акція» німецьких силових структур реконструюється через висвітлення усіх етапів її підготовки та реалізації. У праці зазначається, що вона планувалася заздалегідь, оскільки існували списки майбутніх жертв. Згідно з авторською версією, «уточнення адрес, безпосередні затримання, арешти чи захоплення осіб у багатьох випадках виконували» представники української міліції.(с. 201)

Працю обрамлюють ґрунтовні висновки, теоретичні положення та узагальнення.

Одночасно з низкою позитивних характеристик кваліфікаційної праці необхідно висловити кілька зауважень і рекомендацій.

Назви деяких розділів та підрозділів сформульовані публіцистично, не конкретно чи стилістично недовершено (наприклад, 2.2. Лінії конфліктів; 3.3. Паніка охорони тюрем та спроба втечі частини в'язнів; 4.3 Полишені в'язниці; 4.5. Погром; 5.3. Участь українців), що більше притаманно для монографічного формату. Недостатньо переконливо і розмито представлені можливості історико-порівняльного методу, застосовані під час написання тексту. Коли йдеться про мікроісторію (див. – Анотацію), то це, швидше, – про номенклатуру підходів та інструментів пізнання, ніж про один метод. Обґрунтовуючи новизну праці, варто було б конкретизувати позицію «Удосконалено: методику дослідження масового насильства під час другої світової війни».

На с.25, де згадується проголошення Акту 30 червня про відновлення української державності, вжито словосполучення «самопроголошений уряд», коректність якого підлягає сумніву.

На с.43 автор вживає словосполучення «державний тероризм». У контексті описаних подій точнішою дефініцією є «державний терор», оскільки «терористом» держава може виступати на міжнародній арені, а стосовно власних громадян чи мешканців окупованих територій здійснює терор. Аналогічним чином науково коректним буде писати не «народницький терор»(с.50), а «народницький тероризм», чи «індивідуальний тероризм» (с.56), адже терор може здійснювати лише держава.

Залишає місце для дискусії твердження здобувача на с.212 про те, що акт радянського масового насильства у період 22-29 червня 1941 р. можна схарактеризувати як бюрократичне насильство, а німецькі акції від 30 червня до 4 липня – як хаотично-імпульсивне. Насправді, німецькі структури заздалегідь цілеспрямовано готувалися і до антиєврейських, і до антипольських екстермінацій.

Видається недоречним одночасне вживання двох різних словосполучень: «Генеральне Губернаторство» і «Генеральна губернія» (с.119)

Якщо словосполучення «падіння комунізму» подається в лапках, то чому «Холодна війна» – без них? Так само прийнято брати в лапки словосполучення «п'ята колона», оскільки йдеться про метафору. Правильне написання назви фронту – «Південно-Західний» (с.107), а посади генерал-лейтенанта Масленникова – «заступник народного комісара внутрішніх справ». (с.110)

На с. 68 помилково вказане ім'я Берії – Леонтій замість Лаврентій, а на с. 152 – замість Євгена Врецьони – Врецьола,

У тексті трапляються русизми: «виключно», «освітити», «появилися», «безпорядки», «позор», «жадно», «штиками», «явити собою», «прохожі», «вітки», «відмічався» а також невдалі чи неточні словосполучення («поколіневі різниці», «факти безправної діяльності», «нерозвернуті в бойові порядки», «не проводили організаційних активностей», «в будівлі колишньої Комуністичної партії», «Не меншим елементом що вимагав від Стецька швидких дій були представники Райху», «вбивство євреїв із вогнепальної зброї на подвір'ях тюрем та розстріл польської інтелігенції Третім Райхом» тощо).

Втім, наведені зауваження і рекомендації не мають принципового значення і суттєво не впливають на високу оцінку кваліфікаційної роботи.

Результати дисертаційного дослідження належним чином апробовані у публікаціях та виступах на наукових форумах.

Викладене вище дає підстави констатувати, що дисертація Балабана Миколи Степановича «Львів під час перших двох тижнів німецько-радянської війни (22.06 – 04.07.1941): мікроісторія насильства», подана на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія

України відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. зі змінами, затвердженими Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р. та № 1159 від 30 грудня 2015 р., а здобувач заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософії.

Офіційний опонент:

зав. відділу воєнно-історичних досліджень

Інституту історії України НАН України

д.і.н., професор

О.Є. Лисенко

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ
ПІДПИС
ЗАСВІДЧУЮ
УЧЕНИЙ СЕКРЕТАР

